

Є. Шинкарьова,аспірант кафедри цивільного права № 2
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

КАТЕГОРІЯ «ФІДУЦІЯ» В СУЧАСНОМУ ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. З моменту свого зародження в джерелах права Стародавнього Риму й дотепер категорія «фідущія» пройшла досить тривалий шлях розвитку. Водночас протягом всього строку еволюції акцент в її сутності поступово зміщувався. Положення чинного цивільного законодавства України безпосередньо не оперують зазначеною категорією та в окремих випадках як її синонім використовують традиційніше для нормативного підходу й певною мірою стримане термінологічне словосполучення «зобов'язання, нерозривно пов'язане з особою кредитора» або «зобов'язання, нерозривно пов'язане з особою боржника» (статті 515 і 608 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України)) [1]. У цивілістичній літературі значного поширення також набуло термінологічне словосполучення «особисте зобов'язання» [2, с. 14]. А термін «фідущія» вживається переважно у формі прикметника, зокрема «фідущіарний».

Ураховуючи те, що відповідні лексичні одиниці дуже часто вживаються в синонімічному ключі й спрямовані підкреслити особливий зв'язок конструкції елементів правовідношення з його учасниками, існує реальна необхідність визначення співвідношення між позначуваними ними явищами та / або їх характеристиками. Це сприятиме не лише упорядкуванню поняттєво-категоріального апарату цивільного права, проте також створить умови для визначення факторів, які надають зобов'язанню особливого

характеру, забезпечують специфічний зв'язок його елементів з учасниками правовідношення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика зобов'язальних правовідносин ставала предметом розгляду таких вчених-юристів, як С.С. Алексєєв, І.В. Венедіктова, Є. Годеме, Н.М. Дихта, І.В. Жилінкова, О.С. Іюффе, А.В. Коструба, О.О. Кот, Н.С. Кузнєцова, Р.А. Майданник, В.В. Надьон, О.О. Отраднова, Я.М. Романюк, І.В. Спасибо-Фатєєва, Р.О. Халфіна, Я.М. Шевченко, Р.Б. Шишка, О.Я. Явор, В.Л. Яроцький та інші.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні сутнісного наповнення та розвитку цивілістичної категорії «фідущія» із часів Стародавнього Риму й дотепер у контексті доктринальних і нормативних джерел цивільного права України.

Основний матеріал дослідження. У сучасній юридичній літературі досить часто термін «фідущіарний» використовується в розумінні «довірчий» [3, с. 21], що, однак, потребує додаткової уваги в контексті сфери походження та використання відповідної термінології, якою виступає латинська мова.

Лексикографічні джерела розкривають латинський термін *fiducia, ae* як:

- 1) впевненість, надійність [4, с. 71; 5, с. 138; 6 с. 140], сподівання;
- 2) юридичний акт, що ґрунтується на довірі;
- 3) фідущія, застава [4, с. 71].

У цьому аспекті О.Ф. Черданцев цілком ґрунтовно зазначає, що терміни, які вживаються в правовій сфері – науці, законодавстві, практиці, – мають подвійний статус, оскільки невідворотно є і словами (термінами) повсякденної мови, а не тільки юридичної. У правову сферу терміни можуть проникнути з різних сфер знань і діяльності й водночас набувати специфічного значення [7, с. 46]. Це створює умови для погодження з К.М. Рогожою, що термін *fiducia* походить від латинського *fides* – довіра [8, с. 148], адже очевидно, що термін «довіра», будучи частиною повсякденної латинської мови, лише згодом набув юридичного розуміння та одержав окрему юридичну форму існування (*fiducia*).

Водночас у чому саме полягає довіра у відповідній сфері правовідносин, дозволяють з'ясувати наукові розробки римського права. Зокрема, в сучасних джерелах *fiducia* інтерпретується в тому числі як перенесення квіритського права [5, с. 138], а деякі вчені в окресленому ключі взагалі розмежовують дві форми довірчих операцій: фідущія-управління та фідущія-забезпечення [9, с. 190], що безпосередньо знаходить підтвердження й у відповідних джерелах Стародавньої держави.

У контексті окресленого необхідно звернути увагу на те, що в Стародавньому Римі фідущіарними називались правочини і / або правовідносини, що виникали на його підставі, а також весь юридичний порядок (спосіб) переходу цивільного права. Зокрема, як зазначає Д.В. Дождев, договір *fiducia* укладався у формі *manci patio* або *in jure cessio* з найрізноманітнішою метою. У цілому ж виокремлювалось два види договорів: із другом і з кредитором – *fiducia cum amico* й *fiducia cum creditore* (*contracta*). У першому випадку *fiducia* оформляла договори зберігання, позички, доручення, а в другому – слугувала встановленню реальної гарантії

зобов'язання. Водночас така функціональна диференціація має факультативний характер, оскільки структура контракту у всіх випадках є однаковою. За такої умови сучасниками досліджувана конструкція визнається досить суперечливою [10, с. 563].

Найбільшого поширення та підтримки здобула наукова позиція, в рамках якої фідущія розглядається саме як спосіб переходу квіритського права власності на річ на довірену особу, яка водночас зобов'язується повернути річ після досягнення мети вчинення правочину [11, с. 306]. У такому сенсі в сучасному розумінні зобов'язання, що виникало з *fiducia*, мало акцесорний характер, оскільки забезпечувало виконання основного зобов'язання. Як зазначає Н.М. Дихта, *fiducia* – це найдавніша форма застави [12, с. 191]. На цій різниці між фідущіарним договором і договором закладу полягала в тому, що на підставі першого договору річ (майно) передавалось кредитору у власність, в той час, як на підставі другого – лише у володіння [13, с. 203]. З цього слідує, що шляхом набуття кредитором права власності на певне майно боржника в правовідносинах позички забезпечувались його права на випадок невиконання боржником свого обов'язку.

Водночас цікавою є висловлювана в наукових джерелах теза про те, що під час фідущії об'єктом повернення виступала річ або її еквівалент, отриманий особою [14, с. 53] та за такої умови фідущіарний характер мали в тому числі правовідносини з довірчого управління майном. Іншими словами, фідущіарним також був договір, на підставі якого виникали правовідносини довірчого управління [8, с. 149], на підставі якого певна річ (майно) передавалось у довірчу власність певній особі, яка, дбаючи про річ як про свою власну, була зобов'язана забезпечити найефективніше управління нею в інтересах установника такого управління, тобто фідущіанта,

й повернути йому відповідне майно в разі настання визначених обставин.

Власне таке «широке» використання конструкції фідучії виступає аргументом на користь існування двох можливих її форм, а саме: фідучії-управління та фідучії-забезпечення.

У цілому ж необхідно погодитись з Д.В. Дождєвим, що в контексті конструкції манципації обов'язок фідучіарія повернути річ виглядає нелогічно, адже це суперечить самій природі манципації, під час якої особа не може стати власником речі в разі резолютивної умови. Перехід прав був істотною умовою відповідного договору, у зв'язку із чим його відсутність означає і відсутність укладення самого договору, а тому й відсутність *fiducia*. На переконання вченого, фідучіарні договори виступали реліктом стародавнього універсального правочину *пехит*, а сам факт передачі особою права власності на певне майно іншій особі зі сподіванням на його повернення означав існування особистого зв'язку між учасниками правовідношення [10, с. 563].

Таким чином, відповідні джерела римського права й наявні наукові розробки дають привід стверджувати, що в основу *fiducia* дійсно покладалася довіра, що могло зумовлюватись у тому числі й особистим характером відносин між учасниками відповідного правовідношення. Водночас неважливо було, чи мав відповідний правочин акцесорний характер до основного договору, а породжувані ними правовідносини акцесорний характер до основних, або ж він виступав самостійним правочином, як і породжувані ним правовідносини. Різними були прояви довіри.

Зокрема, у випадку, коли *fiducia* забезпечувала основне зобов'язання, довірче відношення було характерне для боржника, який, довіряючи кредитору, сподівався на повернення переданого йому у власність майна після виконання зобов'язання, що забезпечується. Адже, як зазначає

Н.М. Дихта, навіть якщо боржник і виконував умови договору, наприклад, виплачував суму боргу з відсотками, то повернення чи неповернення предмета застави залежало лише від совісті кредитора [12, с. 191]. Водночас у разі передачі речі (майна) в довірче управління довірче відношення характерне для кредитора як установника управління, адже в такому випадку вже він сподівався на повернення майна, переданого в довірчу власність. Тобто в обох випадках довіра полягала в тому, що фідучіант передавав річ у власність фідучіарію, маючи довіру до нього, що й забезпечувало високий рівень ймовірності повернення відповідного майна.

Однак в окресленому ключі цікавий приклад наводить К.М. Рогожа, коли в разі спадкування на фідучіарія (спадкоємця) покладалася обов'язок здійснити певні дії на користь третьої особи (фідекомісарія) [8, с. 149]. У такому разі довіра проявлялась не в сподіванні отримати річ назад із настанням певних обставин, а в сподіванні, що набувач права власності вчинить на користь третьої особи певну дію, тобто не обдурить фідучіаранта. Хоча факт набуття права власності також не пов'язувався з відповідною обставиною. Вона повинна була настати після набуття права власності. Це демонструє еволюцію довірчого зв'язку й розширення сфери застосування *fiducia*.

На території сучасної України конструкції *fiducia* застосовувалась лише фрагментарно в тих регіонах, що перебували під потужним впливом держав, для правових систем яких була характерна рецепція римського права. У період раннього середньовіччя правова система Київської Русі мала всі ознаки самостійного утворення з власними унікальними характеристиками. Лише в ході здійснення на відповідні території правового впливу інших держав, для яких була характерна рецепція римського права, відповідний

правопорядок збагачувався відповідними уявленнями про фидуціарні правочини й правовідносини. Водночас важливо відзначити, що в праві Російської імперії питання довірчого зв'язку між учасниками правовідношення знайшло лише обмежене й епізодичне розкриття, а термін «фидуція» не здобув поширення ані в нормативних, ані в доктринальних джерелах. Крім того, в цілому розвиток концепції фидуціарних правочинів і правовідносин значно збавив темпи, у зв'язку із чим наразі вона має відверто фрагментарний характер.

В умовах сьогодення спостерігається досить специфічна ситуація. З одного боку, все більшого визнання знаходить факт існування фидуціарного зв'язку між учасниками окремого правовідношення, наприклад, у разі встановлення довірчої власності. З іншого боку, небезпідставно висловлюються думки з приводу того, що саме поняття «довірчий» суперечливе [15, с. 392], що є однією з причин, чому виступає відсутність чітких і зрозумілих критеріїв визначення правовідносин, для яких характерний довірчий зв'язок. Водночас необхідно враховувати те, що розвиток моделей правовідносин створює умови для переосмислення питання, адже, наприклад, довірчими визнаються як правовідносини представництва, для яких не характерне виникнення права довірчої власності, так і правовідносини управління, що безпосередньо пов'язані з її виникненням [9, с. 191].

Водночас на рівні вітчизняної доктрини в певному ракурсі розгляду простежується міцний семантичний взаємозв'язок між термінами «фидуціарний», «особистий» і «зобов'язання, нерозривно пов'язане з особою кредитора» або «зобов'язання, нерозривно пов'язане з особою боржника». Наприклад, О.С. Петров зазначає, що в цивілістичній доктрині під фидуціарними правочинами розуміються такі правочини, що мають особисто-довірчий характер [16], а в сучас-

них підручниках із цивільного права вказується на те, що до зобов'язань, які мають особистий характер, належать правовідносини, що нерозривно пов'язані з особою боржника або кредитора [2, с. 14]. Водночас фактори, що детермінують такий зв'язок, залишаються практично невизначеними на рівні наукових досліджень.

За такої умови слід відзначити, що певний прогрес у розвитку питання все ж таки відбувається. Свідченням цьому є поступове формування доктрини «фидуціарних обов'язків», в основу яких покладається, зокрема, необхідність діяти віддано (*duty on loyalty*) [17, с. 202–203]. За допомогою цієї концепції, яку слід вважати продовженням розвитку загального наукового вчення про довірчий зв'язок у цивільних правовідносинах, у цивілістичній доктрині поглиблюється розуміння змісту суб'єктивних цивільних обов'язків, зокрема, менеджменту юридичних осіб щодо управління справами такої особи, а також комерційних агентів перед особами, яких вони представляють.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз демонструє досить глибокий характер питання. Введення в поняттєво-категоріальний апарат римського права категорії «*fiducia*» безспірно пов'язувалось із досягненням відповідними суспільними відносинами такого рівня розвитку, який зумовив необхідність позначення окремим терміном довірчого зв'язку, що існував між їх учасниками. В аспекті властивого римському праву прагматичного підходу до регулювання суспільних відносин цей термін вживався переважно для позначення ситуацій, в яких одна особа передавала право власності другій особі для забезпечення виконання свого зобов'язання перед нею або для встановлення правовідносин довірчої власності як окремого самостійного зобов'язання. Такий підхід пов'язувався з ризиками неповернення відповідного майна, які у зв'язку із цим

мали майновий характер. Тому учасниками відповідних правочинів, як правило, виступали особи, між якими існував довірчий зв'язок, що відбивалося на довірі фідуціанта до фідуціарія.

Незважаючи на це, в ході еволюції правового регулювання цивільних відносин питання фідуціарного зв'язку між їх учасниками не знайшло комплексного розкриття в нормативних і наукових джерелах. Значної підтримки в доктрині знайшов підхід, відповідно до якого різновидом фідуціарних відносин є відносини, що виникають між установником управління та управителем майном і передбачають виникнення в останнього права довірчої власності. Проте фактори, що зумовлюють існування такого зв'язку між відповідними особами, залишаються практично невизначеними.

Водночас необхідно визнати, що відповідні фактори мають визначальне значення для всього правовідношення. Зокрема, через фрагментарність наукових досліджень, загальноприйнятого характеру набуло наукове положення про існування довірчих цивільних правовідносин. Проте очевидно, що серед елементів правовідношення відповідна характеристика проявляється неоднаково й стосується переважно зв'язків між його учасниками, що втілюються у взаємних правах та обов'язках. Зокрема, досить складно стверджувати про довірчий характер об'єкта правовідносин незалежно від того, чи виступає ним поведінка іншої особи або ж предмет матеріального світу, чи благо, на яке поширено правовий режим речі. Хоча, якщо конструкція «довірча річ» виглядає досить абсурдно, то «довірча дія» вже змушує замислитись над можливістю наповнення її реальним змістом. Проте вбачається, що із сутнісних позицій «довірчі права й обов'язки» виступають тим елементом, який концентрує в собі прояви довіри й сподівань учасників правовідносин, що детермінують виокремлення відпо-

відних зобов'язань в окремий специфічний вид цивільних правовідносин. І хоча ця концепція все ж таки поступово розвивається в доктрині цивільного права, вона не зможе позбавитись основної вади у вигляді фрагментарності до моменту розв'язання основного питання, яким виступає ряд факторів, що визначають фідуціарний зв'язок між учасниками правовідношення.

Водночас досліджене питання заготовлюється введенням у категоріальний апарат сучасного цивільного права таких термінів, як «особисті зобов'язання», а також «зобов'язання, нерозривно пов'язане з особою кредитора» й «зобов'язання, нерозривно пов'язане з особою боржника», які створюють підґрунтя для наукового припущення, що категорія «фідуціарний» розкриває лише один із декількох можливих факторів виникнення зобов'язань, нерозривно пов'язаних з їх учасниками, тобто їх побудову на довірі. Хоча за такої умови можуть існувати й інші визначальні обставини для відповідного виду цивільних правовідносин.

Стаття присвячена визначенню сутності категорії «фідуція» (від лат. fiducia) та особливостей її використання в сучасних наукових джерелах цивільного права. Автор констатує, що наразі уявлення про зміст досліджуваної категорії залишаються фрагментарними.

Окрема увага в роботі присвячується етимології терміну «фідуція». Автор звертається до лексикографічних джерел і встановлює, що в його основу покладається слово fides – довіра. У зв'язку із цим фідуціарними або довірчими називають правочини й правовідносини, в основу яких покладається довіра одного учасника правовідносин до іншого.

Водночас аналіз наукових джерел підтвердив неоднозначність конструкції фідуціарних правовідносин в епоху Стародавнього Риму. Адже, з одного боку, відпо-

відні юридичні акти передбачали перехід права власності на певне майно від однієї особи до іншої. За такої умови відповідний правочин вчинявся з надією відчужувача на те, що набувач поверне йому відповідне право з настанням визначних обставин правової реальності. Проте, з іншого боку, таке повернення не було умовою переходу права власності, адже набувач ставав власником майна безумовно й вчиненням ним правочину з його повернення відчужувачу залежало лише від його власної доброї волі.

Встановлюється, що сучасні уявлення про фідучіарні правочини й правовідносини не відзначаються своєю прогресивністю та глибиною в порівнянні з традиційною концепцією, що панувала в Стародавньому Римі. У доктрині фідучіарними визнаються правовідносини, засновані на довірі між їхніми учасниками. Проте фактори, які зумовлюють такі відносини між особами, залишились до кінця не розкритими. Певний прогрес у відповідній сфері забезпечує концепція фідучіарних обов'язків, яка, однак, також не відзначається комплексністю через зазначені обставини. Своєю чергою введення в категоріальний апарат сучасного цивільного права таких термінів, як «особисті зобов'язання», а також «зобов'язання, нерозривно пов'язане з особою кредитора» й «зобов'язання, нерозривно пов'язане з особою боржника» створюють підґрунтя для наукового припущення, що категорія «фідучіарний» розкриває лише один із декількох можливих факторів виникнення зобов'язань, нерозривно пов'язаних з їхніми учасниками, тобто їхню побудову на довірі. Хоча водночас можуть існувати й інші визначальні обставини для відповідного виду цивільних правовідносин.

Ключові слова: фідучія, довіра, управління майном, довірча власність, перехід права власності.

Shynkarova Ye. The category “fiduity” in modern civil law of Ukraine

The article is devoted to determination the essence of category fiducia and the specificity of its usage in modern scientific sources of civil law. The author states that presently the conception about the content of this category is stay fragmental.

Considerable attention in the article is devoted to the etymology of term “fiduity”. The author is turning to lexicographical sources and defines that mentioned category is based on the Latin word fides – fiduity. In this relation fiduciary or confidential transactions or relationships are the transactions or relationships that based on fiduity of one participant to another.

At the same time the analyses of scientific sources confirms the ambiguity of fiduciary relationships construction in age of Ancient Rome. On the one hand appropriate juridical acts provided transfer of property right from one person to another. And such an act was committing with alienator's hope that acquirer will return appropriate property when defined circumstances of juridical reality appear. But on the other hand such return was not the condition of property right transfer and the acquirer became the owner of appropriate property certainly. Return of such a property to the alienator depended only on a good will of the new owner whose act should led to appropriate juridical consequences.

It is defined that modern conceptions on fiduciary transactions and fiduciary relationships are not much more progressive and deep than traditional concept that was widespread in Ancient Rome. In present civil law doctrine as a rule the relationships based on fiduity between its participants are called fiduciary. But at the same time the factors that determine such kind of relationships

are still not identified clearly. Some progress in such sphere is provided by concept of fiduciary obligations that cannot be called complex by virtue of abovementioned circumstances. And insertion to the categorical apparatus of modern civil law such terms as “personal relationships”, “relationships inextricably linked with a debtor” and “relationships inextricably linked with a creditor” are the foundation for scientific assumption that category “fiduciary” disclose only one of several possible factors of emergence of the relationships inextricably linked with its participants and denotes relationships based of fiduity. At the same time there can exist other determinative circumstances for appropriate kind of civil relationships.

Key words: fiduity, confidence, property management, trust property, property right transfer.

Література

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356 (зі змінами).
2. Цивільне право : підручник : у 2 т. / І.В. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бегова та ін. ; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатеевої, В.Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 2. 816 с.
3. Буяджи Г.В. Фідуціарний заклад як вид забезпечення зобов'язань: поняття, особливості, доцільність. Підприємництво, госп-во і право. 2018. № 4. С. 21–27.
4. Скорина Л.П., Скорина О.А. Латинсько-український, українсько-латинський словник. Київ : Обереги, 2004. 448 с. (серія: «Abecedarium»).
5. Багатомовний юридичний словник-довідник / І.О. Голубовська та ін. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 543 с.
6. Рибачок С.М. Латинська мова для студентів-юристів : навчальний посібник. Тернопіль, 2012, 190 с.
7. Черданцев А.Ф. Логико-языковые феномены в юриспруденции : монография. Москва : Норма / ИНФРА-М, 2012. 320 с.
8. Рогожа К.М. Фідуція в цивільних правовідносинах римського права і дореволюційної Росії. Університетські наук. записки. 2005. № 4 (16). С. 148–151.
9. Некіт К.Г. Правове регулювання фідуціарних відносин у європейських правових системах. Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право». 2011. Вип. 15. С. 190–193.
10. Дождев Д.В. Римское частное право : учебник для вузов / под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. 2-е изд., изм. и доп. Москва : Норма, 2006. 784 с.
11. Венедіктова І.В. Фідуціарні угоди в сучасному цивільному праві. Вісн. Харків. нац. ун-ту внутр. справ. 2001. Спец вип. С. 306–310.
12. Дихта Н.М. Категорія фідуції та її особливості у Стародавньому Римі. Акт. пробл. держ. і права. 2008. Вип. 38. С. 189–194.
13. Дихта Н.М. Фідуціарний договір у римському приватному праві. Акт. пробл. держ. і права. 2007. Вип. 33. С. 201–206.
14. Кривенда О.В. Еволюція позики: досвід права Стародавнього Риму. Підприємництво, госп-во і право. 2002. № 1. С. 53–55.
15. Савченко Б.Г. До питання фідуціарності та правової природи договору управління. Держава і право. Київ. 2011. Вип. 53. С. 389–394.
16. Петров О.С. Концепция фидуции: историческое развитие и практическое применение. Правотворчество и правоприменение в современном обществе : материалы междунар. науч. конф. студентов и аспирантов, г. Минск, 31 октября – 01 ноября 2008 г. Минск, 2009. URL: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/36205/1/14.pdf> (дата обращения: 25.08.2020).
17. Черданцев А.Ф. Логико-языковые феномены в юриспруденции : монография. Москва : Норма / ИНФРА-М, 2012. 320 с.

